

Politiek is Grieks

De verschillende Griekse politieke stelsels

We spreken Grieks als we aan politiek doen, te beginnen met het woord 'politiek' zelf. Het bijvoeglijk naamwoord *politikos* betekent: wat met de *polis* te maken heeft. Daarom heet het – gedachtenrijke – werk dat Aristoteles over staatkunde schreef, *Politika*, dus 'poliszaken'. De Grieken kenden verschillende politieke vormen.

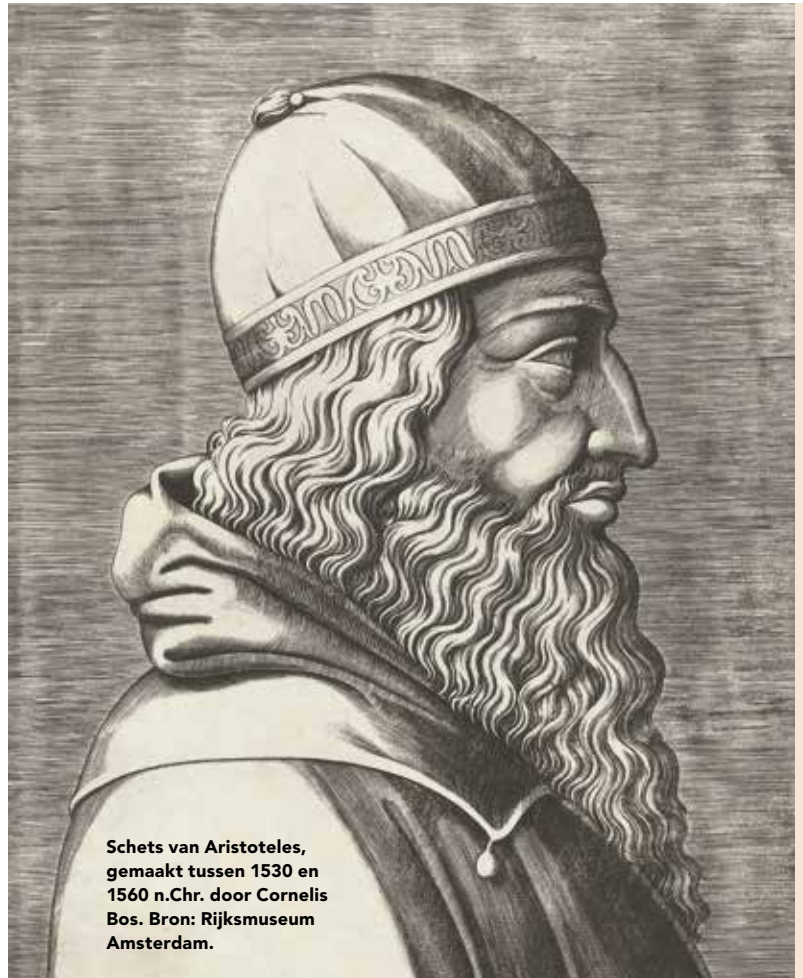
Nu hebben de lezers van dit blad in hun opleiding vast geleerd om *polis* te vertalen als 'stadstaat'. Deze term wekt echter de verkeerde associatie met een stad die ook een staat is zoals Singapore en Monaco. Beter is het daarom te spreken van 'kantonstaat' en te denken aan Andorra, San Marino en de Zwitserse kantons, zoals Uri, Schwyz, Unterwalden, Glarus en Appenzell, waarvan de laatste twee een haast antieke volksvergadering hebben.

De honderden kantonnale eenheden waarin het antieke Hellas was verdeeld, hadden ieder hun eigen instituties, die in de loop van de tijd veranderden. De interne ontwikkeling en de vergelijking met andere *poleis* (liever niet 'polissen', dat is iets van verzekeringen) scherpten het denken en schiepen een rijk 'politiek' vocabulaire, dat voortkwam uit polemiek. De vanouds machtigen rechtvaardigden hun positie door die als 'bestenmacht', *aristokratia*, te rechtvaardigen. Nee, zeiden voorstanders van de volksmacht, *dēmokratia*, het is 'weinigenmacht', *oligarchia*, of 'rijkdommacht', *ploutokratia* ('ou' uit te spreken als een 'oe'). De tegenstanders van de volksmacht lieten zich niet kennen en betitelden *dēmokratia* als 'tuigmacht', *ochlokratia*.

Het Grieks, dat nog makkelijker dan het Duits neologismen kon scheppen, heeft een rijk arsenaal aan woorden met het achtervoegsel *-kratia* of *-archia*. Sommige zijn nog steeds in gebruik: *monarchia*, *autokratia*, *theokratia*, *anarchia*, *hiërarchia*. Nog talrijker zijn de woorden die in het moderne spraakgebruik geen plaats hebben, maar die wel zouden kunnen krijgen – voorbeelden in het kader. De Griekse suffixen voor 'macht' zijn tot de dag van vandaag productief. Nieuwe samenstellingen met *-cratie/archie* zijn doorgaans afkeurend, zoals de lang niet uitputtende lijst in het kader laat zien.

Wat is het beste bestel?

Hoe het politieke denken vorm kreeg, laat ons een debat bij Herodotos over de beste staatsvorm zien. Het zou in Perzië in 522 v.Chr. zijn gehouden. Toen hadden enkele prominenten een einde gemaakt aan het koningschap van een usurpator. Ze zouden zich toen hebben afgevraagd welke ►

Griekse woorden

Nog meer Griekse woorden op *-kratia* en *-archia*:

timokratia (macht naar waarde), *gynaikokratia* (vrouwenmacht), *isokratia* (gelijkmacht), *thalassokratia* (zeemacht), *polyarchia* en *dysarchia* (betekenis duidelijk). Historisch bepaald waren het afkeurende *doulokratia* (slavenmacht) en *theatrokratia* (heerschappij van het theaterpubliek).

Nieuwvormingen op *-cratie* en *-archie*, alfabetisch:

adhocratie, aidocratie (respectmacht), corruptocratie, dikastocratie (rechtersmacht, een baudetisme), fractiecratie, kleptocratie, media-cratie, meritocratie, mobilocratie, mollarchie (macht van de moellahs), phallocratie, plantocratie (plantersmacht in Suriname), robinocratie (macht van de robe = juristentoga), stratocratie (leger-macht), sjoeracratie (islamitische overlegdemocratie), quangocratie (bestuursvorm middels quasi-autonome *ngo's*, term verzonnen door Frank Ankersmit).

staatsvorm ze zouden invoeren. Hoewel de geschiedschrijver verzekert dat het debat echt heeft plaatsgevonden, zijn wij even sceptisch als het antieke publiek, ondanks Herodotos' instaan voor de waarheid. Hoogstens kan Herodotos de mededeling van zijn Perzische zegsman dat er meningsverschillen bij de groep leiders waren, zeer Grieks hebben geïnterpreteerd.

Ter discussie stond de keuze tussen democratie, oligarchie en monarchie. Als eerste sprak ene Otanes. 'Mij dunkt dat niet een van ons alweer alleenheerser (*monarchos*) moet worden, want dat is aangenaam noch goed. Jullie hebben immers gezien waartoe de mateloosheid (*hybris*) van Cambyses (de laatste legitieme koning) heeft geleid [...] Hoe zou er goeds kunnen komen van een monarchie, waaraan het immers vrijstaat zonder verantwoording af te leggen te doen wat zij maar wil? Zelfs als de alleenheerser de beste man is, zal hij uit zijn evenwicht raken en aan *hybris* lijden door alle voordelen die hij geniet.' Met zo'n vorst is het slecht kersen eten: hij is wantrouwig, jaloers en begunstigt de slechte sujetten. 'Het allerergste ga ik nu zeggen. De traditionele rechten gooit hij omver, hij schendt vrouwen en doodt mensen zonder vorm van proces. Als de massa echter de macht bezit, heeft ten eerste dat systeem de altermooiste naam: gelijkberechtiging (*isonomia*).

'Met zo'n vorst is het slecht kersen eten: hij is wantrouwig, jaloers en begunstigt de slechte sujetten'

Ten tweede doet het volk niets van wat de alleenheerser doet: door lot beheert het de ambten, het verplicht de magistraat tot verantwoording, het laat alle besluiten aan de gemeenschap over. Ik geef dus als mijn mening dat we de monarchie achterwege moeten laten en het volk sterk maken, want bij de meerderheid is het algemeen belang er het beste aan toe.'

De volgende twee sprekers pleiten respectievelijk voor oligarchie en monarchie. Zoals dat in een verhaal hoort, wint de laatste spreker Dareios het pleit en het koningschap. Deze foute keuze verklaart voor Herodotos het fundamentele verschil tussen 'Europa' en 'Asia', de wereld van vrije burgers tegenover die van slaafse onderdanen. Geen wonder dat in de grote Perzische Oorlog de 'Europeanen' wonnen bij Marathon in 490 v.Chr. en Salamis in 480 v.Chr.

Mannen zijn de polis

De 'Europese' Atheners die bij Marathon en Salamis de superioriteit van de democratie bewezen, waren natuurlijk mannen. 'Mannen zijn immers de polis,' zei de commandant Nikias toen 413 v.Chr. de Atheense expeditiemacht op Sicilië in

een hopeloze situatie verkeerde. In de context ging het natuurlijk om een aansporing tot moed, maar de uitspraak behelst de algemene waarheid dat een polis de gemeenschap van weerbare mannen was. Alleen als nachtmerrie, en wel in de mythe van de Amazonen, kwamen strijdbare vrouwen voor, maar ze dolven wel het onderspit tegen de helden, zoals Theseus, die orde en beschaving brachten. Op een reeks (slecht bewaarde) metopen van het Parthenon was een strijd tegen die feeksen afgebeeld, als mythische prefiguratie van de strijd tegen de Perzen.

Natuurlijk is het volkomen anachronistisch de Atheense democratie te verwijten dat zij vrouwen (en slaven en metoiken) uitsloot van het burgerschap: stemrecht voor vrouwen is een heel recent verschijnsel. Het is al heel wat dat er een mythische rechtvaardiging voor de uitsluiting werd bedacht. De goden waren het oneens over wie de beschermer van Athene zou worden, Poseidon of Athena. Om tweespalt te voorkomen, liet Zeus de beslissing aan de bewoners over. Om hen te paaien gaf Poseidon hun het paard, maar Athena de (veel nuttiger) olijfbom. Bij de stemming kozen de vrouwen voor Poseidon, de mannen voor Athena. Omdat de stemmen stakten, moest Zeus toch nog de knoop doorhakken, natuurlijk ten gunste van de godin, die uit zijn eigen door Hephaistos gekleefd hoofd gesproten was, zoals het oostfronton van het Parthenon laat zien. Omdat gebleken was dat de vrouwen verkeerd kozen, werd hun voor altijd het stemrecht ontnomen. Het westfronton van het Parthenon brengt het verhaal in beeld.

Naast het mannelijke *polites*, 'polisser', bestond ook het vrouwelijke *politiss*, maar in die hoedanigheid was de vrouw de hoedster van het huishouden, de *oikos*, en nam ze deel aan de religieuze festivals van de burgergemeenschap. En ze moest natuurlijk *politai* in de wereld zetten.

De weerbaarheid van de *polites* bepaalde zijn politieke gewicht. In de vroegste, de homerische tijd waren het de individuele helden die in tweegevechten de strijd beslisten. Later waren het zwaarbewapende infanteristen die zich schild aan schild tot een linie aaneensloten. Naar het schild, *hoplon*, werden die voetknechten *hoplitai* (woordaccent op de tweede lettergreep) genoemd. Het front dat zij vormden, was in het Grieks een *phalanx*, vandaar de handboekbenaming 'phalanx der hoplieten', soms door onderwijsdieren misverstaan als de 'faalangst van de hoplieten'.

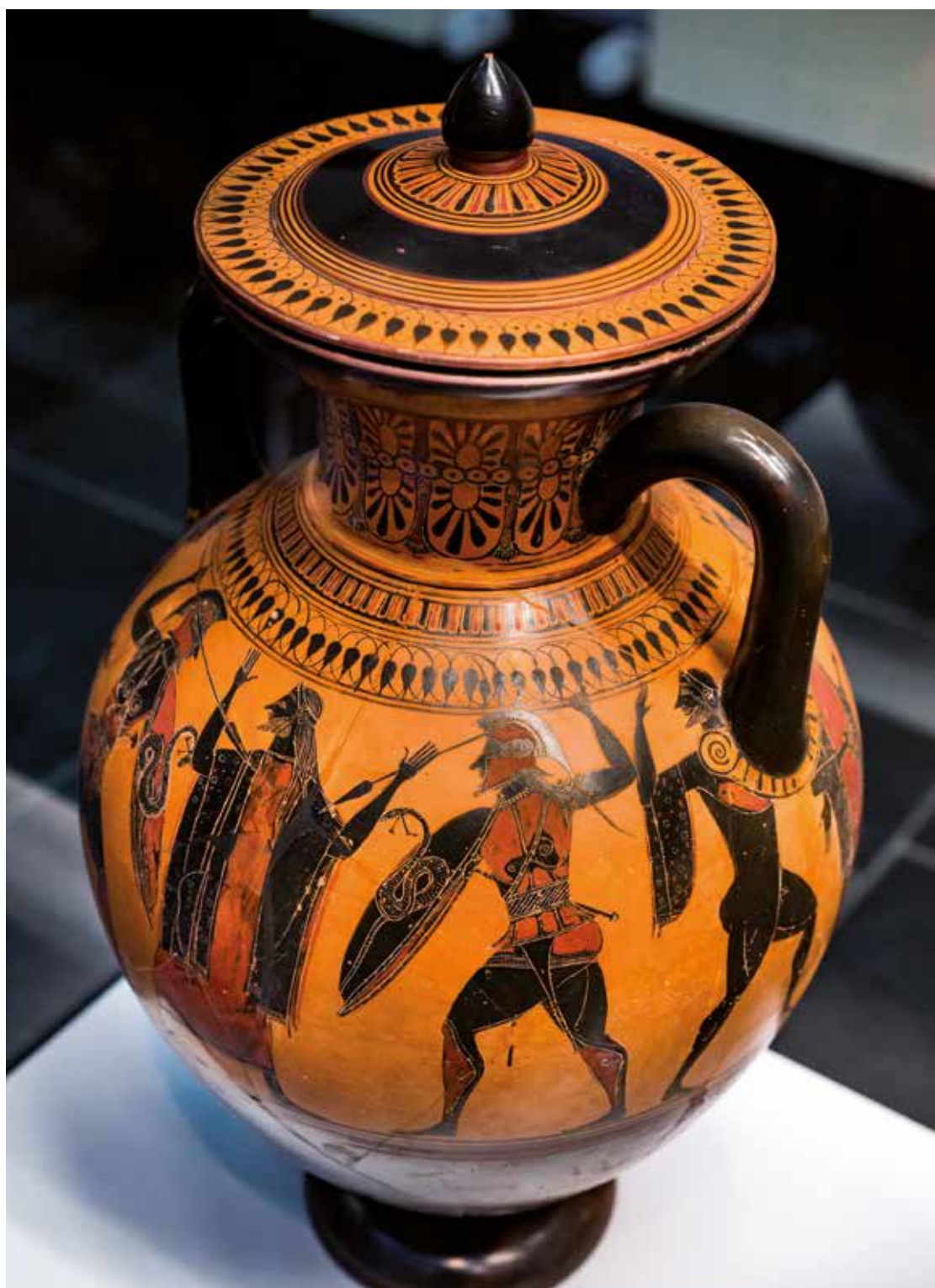
De phalanx beruiste op samenwerking van de strijders: de linie hield stand zolang de schilden één front vormden. Het verlies van het hoplon stond dan ook voor diepe schande. De moeders van Sparta riepen hun zonen toe dat ze moesten terugkeren 'met het schild, op het schild (als gesneuvelde), maar niet zonder het schild'. De dichter Tyrtaios spoorde in zijn strijdlieden de

jonge strijders van Sparta aan tot de echte hoplietenmentaliteit: 'Jongemannen, lever strijd door naast elkaar te blijven, en begin niet de schandelijke vlucht en paniek.'

Het epische ideaal van de individuele heldenmoed maakte plaats voor de verheerlijking van de corpsgeest. De militaire kameraadschap had zijn weerslag in politieke veranderingen. Samen eisten de hoplieten als de weermacht van de polis zeggenschap op. Niet langer maakten de aristocratische landbezitters de dienst uit. Boeren uit de middenklasse, handelaars en fabrikanten waren immers ook in staat de dure uitrusting van de hopliet aan te schaffen en zo *timè* te krijgen, dat wil zeggen waarde/aan zien. Alle *poleis* maakten, in verschillende tempi, de overgang naar een bestel

waarvoor *timokratia* het passende etiket is.

Hoezeer weerkracht de politieke macht bepaalde, maakt Athene duidelijk: bij Marathon (490 v.Chr.) waren het nog de hoplieten die de Perzen een lesje leerden. Hun urnen werden in een heuvel ter plaatse bijgezet als het collectief van polisheröen. Tien jaar later beschikte de 'polis der Atheners' over een vloot van oorlogsgaleien. Ze werden geroeid door burgers uit de laagste vermogensklasse, voor wie geen rol op het slagveld was weggelegd. Bij Salamis (480 v.Chr.) bleken ook zij de mannen die de polis uitmaakten. Zelfs een brommerige criticus van de democratie, die we aanduiden als 'De Oude Oligarch' erkende dat er een direct verband was tussen de Atheense zeemacht en zijn democratie. ▶

Twee hoplieten worden gescheiden door een man, ca. 540-520 v.Chr. Bron: Staatliche Antikensammlungen, München.

Drie paren politeia

Er ontwikkelde zich de idee dat er drie principes bestaan om een polis te organiseren: de macht kon bij een eenling liggen, bij een elite of een meerderheid. Ieder van de bijbehorende vormen kon goed of slecht uitvallen. *Aristokratia* kon worden gehoord als *oligarchia* en *dēmokratia* als *ochlokratia*. De ontaarde monarch was *tyrannos*.

De goede vorm van *politeia* kwalificeerde Plato als 'welwettig', *eunomos*, de slechte tegenhanger was *anomos*. Bij monde van Socrates presenteert hij de 'eunomische' monarchie als het beste bestel. De democratie was maar niets: als het om 'welwettigheid' ging was zij de slechtste. Cynisch bekeken vanuit 'wederrechtelijkheid', *paranoia*, was volksmacht de beste vorm. Niet voor niets heeft Karl Popper het eerste deel van zijn *The Open Society and Its Enemies* de ondertitel *The Spell of Plato* gegeven. Hij ziet in de Atheense filosoof de wegbereider van totalitair denken, dat in marxisme en fascisme is uitgemond.

– hij geeft ook een verklaring voor dat proces, te weten de superioriteit van het Romeinse bestel. Om zijn punt te verduidelijken beschrijft hij eerst hoe *poleis* zich plegen te ontwikkelen. In een vroeg stadium van een samenleving, vooral als de nood aan de man is, is er behoefte aan een leider. Als die vanzelfsprekende monarchie een beschaafde vorm aanneemt, kan zij gelden als koningschap, *basileia*. De *basileus* oefent zijn macht uit tot nut van het algemeen. Maar 'van nature' zal de *basileia* onder de opvolgers verworden tot *tyrannis*: de monarch is dan louter uit op eigenbelang. Dan zal er een omslag, *metabolè*, plaatsvinden: de betere elementen nemen de macht over. De dan ontstane *aristokratia* dient aanvankelijk het algemeen belang. Maar zoals de menselijke natuur nu eenmaal is zullen ook de nazaten van die besten alleen hun macht willen behouden. Zo ontstaat de regentenheerschappij van de *oligarchia*. In de 'cyclus van staatsbestellen', *anakyklōsis politeiōn*, 'zal het bestel de mooiste van alle namen aannemen, vrijheid en

'De kracht van democratie is dat ze tijdens de volgens de regels gevoerde strijd om de macht de regels kan veranderen'

De gulden middenklasse

Het lijkt zo'n cliché, de gulden middenweg. Het was echter een briljant nieuw idee van Aristoteles. Hij was wel leerling van Plato, maar zoals hij zei: 'Lief is me Plato, maar meer lief de waarheid.' Terwijl deze uit was op het ideale, zocht Aristoteles het in de balans. Zo was echte dapperheid het midden tussen roekeloosheid en lafheid. Vrijgevigheid ligt tussen verkwisting en gierigheid. En het beste bestel, waarvoor hij in *Politika* pleit: vermijdt de euvels van oligarchie én van democratie. Middenklassers, *mesoi*, zijn onontbeerlijk: zij zorgen voor matiging en bezadigdheid. Aristoteles is hoogst actueel, want ook moderne sociopolitieke studies wijzen op het belang van een middenklasse voor democratie. De school van Aristoteles maakte materiaalstudies van de staatsinrichting van niet minder dan 158 *poleis*. Alleen die van Athene is door een gelukkige papyrusvondst grotendeels bewaard – en sinds kort in het Nederlands beschikbaar.

De cirkelgang van politeiai

Veel pragmatischer is de benadering van Polybios (203-120 v.Chr.), de modernste antieke historicus. In zijn *Historiai*, dus de geschiedenis van zijn eigen tijd, beschrijft hij hoe de hele wereld van de Middellandse Zee in de macht van Rome is gekomen, in de 53 jaar vanaf de aanloop van de Tweede Punische Oorlog in 220 v.Chr. tot 168 v.Chr. toen het Macedonische leger het aflegde tegen de Romeinse legioenen in de Slag bij Pydna. Hij laat het echter niet bij descriptie, maar – dat maakt hem modern

Een standbeeld van Polybios voor het parlement in Wenen.

democratie (*eleutheria kai dēmokratia*), maar in feite de slechtste naam verdienen: *ochlokratia*.⁷ Al gauw zal namelijk het algemeen belang uit het oog worden verloren. De meerderheid zal haar macht gebruiken om zichzelf in de watten te leggen, met uitkeringen enzo. Onherroepelijk gevolg is een geweldsheerschappij. Ook daarvoor heeft het Grieks een woord: *cheiroteia*, letterlijk: handmacht, dus zoiets als ‘vuistmacht’. In de chaos zal een leider de macht grijpen. Met deze ‘monarch’ begint de cyclus dan opnieuw.

Tot zover de theorie van de *anakyklōsis politeiōn*, cyclus van staatsbestellen, die Polybios als gangbaar presenteert. Maar dan komt hij met de verrassende mededeling dat Rome zich aan deze onherroepelijke cirkelgang heeft onttrokken. Het heeft namelijk op gelukkige wijze de sterke elementen van ieder van de drie machtsprincipes gemengd: de consuls met hun haast vorstelijke positie delen de macht met het aristocratische orgaan van de senaat en met de volksvergadering, die uiteindelijk de wetten goedkeurt en over oorlog beslist. Rome heeft een gemengd bestel, waardoor alle lagen van de samenleving harmonieus samenwerken en daardoor een grote dynamiek hebben. Zo heeft Rome aan de wereld zijn wil kunnen opleggen. Tot voor kort zou een moderne democraat verzucht hebben ‘eind goed al goed’. De liberale democratie leek het einde van de geschiedenis. Democratie is immers de beste staatsvorm, juist omdat zij nooit af is. Haar kracht is dat ze tijdens de volgens de regels gevoerde strijd om de macht de regels kan veranderen.

De gemengde staatsvorm

Polybios, waarnemer van een machiavellistisch pragmatisme, wijst boven de evenwichtige constitutie het vasthouden aan religieuze rituelen aan als de factor aan die Rome verband gaf. Als ontwikkeld Helleen keek hij meewarig naar het stimuleren van godsvrees, ongeveer zoals een Europeaan naar de gelovigheid van de VS kijkt. Maar de Romeinse staatslieden hadden groot gelijk de godsdienstige poppenkast in stand te houden. Polybios zou zich hebben kunnen vinden in Machiavelli's advies: ‘Vorsten of republieken die gespaard willen blijven voor perioden van verval, dienen vóór alles de religieuze tradities voor verval te behoeden. [...] Alles waarmee die godsvrucht gebaat is dienen zij (leiders van een republiek of een rijk) te begunstigen en te bevorderen, ook al kunnen ze daar zelf niet in geloven’ (mijn cursivering). Als republikein geloofde de Florentijn in de gemengde constitutie. Of hij dat idee rechtstreeks aan Polybios ontleende is onzeker – in het Florence van zijn dagen waren er wel enkele gedeeltelijke vertalingen van de *Historiai* in omloop. Maar stellig kon hij zich vinden in wat Cicero, die Polybios' werk kende, in zijn *Over de republiek* schreef over de *permixta constitutio*. De Romeinse staatsman

was de laatste antieke bedrijver van politiek denken, dat stierf met de ondergang van de Romeinse republiek. Het komt als cynische spot over als de redenaar Aristoteles in de tweede eeuw na Christus het keizerschap beschrijft: ‘Er is een gemeenschappelijke werelddemocratie ontstaan onder de beste bestuurder en ordenaar’.

Toen en nu

Ik heb scholieren en studenten weleens de opdracht gegeven: bedenk welke kritiek een uit het graf opgestane Athener op onze democratie zou hebben. Zo'n antieke analyticus zou ons systeem stellig niet als volksmacht beschouwen: ‘Waar is de volksvergadering waartoe alle *politai* toegang hebben? Waarom is bij jullie verkiezing de manier om ambtsdragers aan te wijzen? Voor ons is loting het geëigende democratische middel.’ Soms leidde

‘In Athene waren facties taboe. Een door verkiezingen tot stand gekomen volksvertegenwoordiging zou een gruwel zijn’

ik de opdracht in met: schrijf eens op wat volgens jou democratie is. Altijd werden partijen, verkiezingen en volksvertegenwoordiging genoemd. In Athene waren facties echter taboe: de burger moest individueel zijn standpunt bepalen. Een door verkiezingen tot stand gekomen volksvertegenwoordiging zou helemaal een gruwel zijn. En inderdaad is bijvoorbeeld het Amerikaanse Huis van Afgevaardigden juist ingevoerd om te voorkomen dat boeren en ambachtslieden het voor het zeggen kregen. Deze kerels waren niet in staat om naar Philadelphia, New York of Washington af te reizen zoals de heren wel konden. Niet voor niets roept de rechtse John Birch Society in de VS op reclameborden: ‘This is a Republic, not a Democracy. Let's keep it that way.’ Onze democratie zou door de antieke waarnemer hoogstens erkend worden als een gemengd bestel. ■

Verder lezen

Aristoteles *Politica*, vert. Jan Maarten Bremer en Ton Kessels (Historische Uitgeverij, Groningen 2011).

Aristoteles *De staatsinrichting van Athene*, vert. Ton Kessels, inl. Josine Blok (Boom, Amsterdam 2019).

Polybios *Wereldgeschiedenis 264-145 v.Chr.*, vert. Wolther Kassies, 2 delen, (Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 2007). Deze eerste volledige vertaling van Polybios' *Historiai* is spijtig genoeg al snel verramsjt. Ik heb een extra exemplaar nog in plastic verpakking; die doe ik graag over aan een geïnteresseerde voor een niet-antiquarische prijs.

Niccolò Machiavelli *Discorsi. Gedachten over Staat en Politiek*, vertaling Paul van Heck (Ambo, Amsterdam 1997, 2007*).

Athene. *De eerste democratie*, Anton van Hooff (Ambo/Anthos, Amsterdam 2011).